

УДК 340.11

*Є. Ю. Полянський***ПРАВОВА ДОКТРИНА ЯК БАЗИСНА КОНЦЕПЦІЯ ПРАВА:
ПРИРОДА, СТРУКТУРА, ЗНАЧЕННЯ**

Без жодного перебільшення можна стверджувати, що найбільша кількість спекуляцій в юридичній літературі пов'язана з посиланням на категорію правової доктрини. Її поняття не є новим для правничої науки: вже давно відпрацьовані основні підходи до визначення доктрини. Втім українські науковці досі не можуть дійти консенсусу щодо її природи та місця в правовій системі. Також вони, без належних на те причин, апелюють до правової доктрини у своїх працях, частіше за все ототожнюючи її з правовою наукою, а часто — навіть з юридичною фаховою літературою. Такий стан речей викликає певну стурбованість: адже має місце методологічний хаос, а також нехтування базисними засадами права, іншими словами — правовою доктриною як такою. Зазначена проблема потребує активного розв'язання шляхом чіткого визначення місця та функціонального навантаження правової доктрини в системі координат сучасного українського права.

Надто часто в наукових працях юристів погляд на природу правової доктрини є надто спрощеним. Так в якості певної демонстрації зазначеної вище тези можна навести цитування з праці сучасної української дослідниці М. Кармаліти, відповідно до якого права доктрина є «...документом, що містить концептуально оформлені ідеї, принципи, розроблені вченими з метою удосконалення законодавства та усвідомлені суспільством і визнані державою як обов'язкові. Однією з основних її характеристик є те, що права доктрина виступає домінуючою науковою концепцією. Після офіційної апробації вона може бути документом імперативного характеру, який відповідає найвищому рівню в ієрархічній системі засобів правового регулювання». Отже, на думку дослідниці, доктрина є «певним документом», що в цілому відповідає типовій позиції юриста-практика. Далі авторка наводить в якості при-

кладів «примірники» доктрин-документів, зокрема, укази Президента України «Про Воєнну доктрину України» від 15 червня 2004 р. № 648/2004 [1], «Про Національну доктрину розвитку освіти» від 17 квітня 2002 р. № 347/2000, «Про Національну доктрину розвитку фізичної культури і спорту» від 28 вересня 2004 р. № 1148/2004 [2]. Вже з першого погляду запропоноване визначення правової доктрини викликає суттєві сумніви. По-перше, доктрина далеко не завжди є документом, адже документ є планом дій, певною стратегією, але не доктриною саме в юридичному її значенні. По-друге, документ (звичайно, підготовлений, виданий, прийнятий та ін. певними уповноваженими суб'єктами) аж ніяк не може стати домінуючою науковою концепцією. Наразі, в-третьє, на думку авторки, доктрина як документ має бути санкціонована державою. Таким чином, аналізуючи дану точку зору, можна було би зробити передчасний висновок про те, що правової доктрини в українському праві немає і ніколи не було. Часто в працях вітчизняних дослідників взагалі оминається питання визначення правової доктрини. Наприклад, статті П. Хряпінського, О. Сидоренко, які безпосередньо присвячені правовій доктрині як елементу об'єктивної реальності та джерелу права відповідно, цілковито ігнорують необхідність визначитись в об'єкті дослідження. З цього можна зробити невтішний висновок про те, що великий загаль українських вчених, які у своїх дослідженнях торкаються проблематики правової доктрини, або ж помиляються відносно її суті та форм прояву, або ж свідомо ігнорують нагальну потребу визначитись та розставити крапки над «і», чи просто використовують слово «доктрина» з метою «наукового прикрашення» назв своїх публікацій.

Звичайно, не можна залишити поза увагою якісні та повні дослідження, проведені, зокрема, О. Костенком, В. Зайчуком, І. Семеніхіним. Наприклад, слушними видаються думки І. Семеніхіна, який стосовно визначення правової доктрини пропонує таке: «Правова доктрина тісно пов'язана з юридичною наукою, що виступає для неї в ролі своєрідного життєдайного джерела, основи, виток. Таким чином, правова доктрина має похідний щодо правничої науки характер. Доктрина, доктринальні положення створюються, як правило, в результаті проведення фундаментальних наукових досліджень. В юридичній літературі зазначається, що метою фундаментальних досліджень є теоретичне осмислення глибинних процесів, закономірностей виникнення, організації й функціонування правових явищ» [3, с. 22–23]. Таким чином, поняття кримінально-правової доктрини в широкому сенсі та поняття кримінально-правової науки ідейно розташовані надзвичайно близько одне до одного. На підтримку даного твердження можна навести позиції Р. Пузикова, який вважає доктрину категорією наукової творчості, продуктом професійної наукової діяльності [4, с. 137]. Майже аналогічних поглядів додержуються А. Венгеров [5, с. 82], І. Зеленкевич [6, с. 47], Н. Пархоменко [7, с. 141] та інші. Дещо під іншим кутом зору розглядають правову доктрину

А. Поляков, В. Несерсянц [8, с. 637–638], С. Люлькович [9, с. 232], які вважають можливим отожднювати сутність правової доктрини з теорією права та поглядами вчених-юристів.

До речі, у своєму дослідженні І. Семеніхін також звертається до сутності американської кримінально-правової доктрини і стверджує, що вона носить прикладний характер [3, с. 22–23]. Втім автор не пояснює, що саме мається на увазі під прикладним характером. Адже, якщо мова йде про практичну орієнтованість наукових досліджень, то така характеристика є позитивною. Якщо ж американська правова доктрина видається не більше ніж сукупністю казуїстичних правил правозастосування, то постає питання: чи взагалі йдеться про правову доктрину.

Надзвичайно цікавим та повним видається дисертаційне дослідження сучасного теоретика Є. Мадаєва. Заслугує на повагу аналітичний та творчий підходи, які простежуються від перших до останніх сторінок дисертації. На нашу думку, Є. Мадаєву вдалося зробити те, що досі не було зроблено в російському праві його більш досвідченими колегами, адже в дисертації надано відповіді на численні питання, які зазвичай лише ставляться науковцями як риторичні. Автор ретельно дослідив «форми прояву» правової доктрини, адже плюралізм таких форм є загальновідомим. На його думку, доктрина може знаходити відображення в об'єктивній реальності як релігійна, політична, духовно-моральна (філософська) та правова [10, с. 63]. Плюралізм розуміння загального поняття доктрини в суспільстві є багатоаспектним, звідси й відсутність більш-менш універсального уявлення про природу, зміст та прояви її різновиду — правової доктрини.

Саме слово «доктрина» в українській та, зокрема, в російській мові має латинське походження, про що свідчить наявність відповідного аналога як в латині, так і в сучасних мовах романського та германського походження. Доктрина англійською і французькою мовами — *doctrine*, німецькою — *doktrin*, італійською — *dottrina*. Тому слід підтримати критичні позиції Є. Мадаєва та А. Васильєва стосовно слов'янської етимології цього поняття, коріння якого йде від застарілих слів «дока, дошлий» та інших співзвучних з ними. Тлумачні словники з української, російської та англійської мови пропонують досить спрощені пояснення, зазвичай побудовані на синонімічному співвідношенні доктрини з наукою, теорією, політичною системою, системою світогляду, вченням, програмою, концепцією, принципом тощо.

Як можна зробити висновок, доктрина є надто багатоаспектним поняттям, і саме час відокремити правову доктрину й розглядати її ізольовано від загального поняття. З позиції С. Васильєва «...в широкому сенсі термін «доктрина» застосовується: а) як вчення, філософсько-правова теорія; б) як думки вчених-юристів із тих або інших питань, що стосуються суті й змісту різних юридичних актів, із питань правотворчості й правозастосування; в) як наукові праці найбільш авторитетних дослідників у сфері держави і права; г) у вигляді коментарів різних кодексів,

окремих законів, «анотованих версій» (моделей) різних нормативно-правових актів» [11, с. 254].

Наукова література містить різноманітні визначення правової доктрини, які мають бути упорядковані в чітку систему, в іншому ж разі безсистемність підходів зумовить повний хаос у будь-якому релевантному дослідженні. На наш погляд, правова доктрина може цілком аргументовано розглядатися в таких своїх проявах:

а) як теорії та погляди вчених-юристів. Наприклад, Ю. Гаврюсов та Л. Лазарев розуміють під доктриною правові теорії, авторитетні погляди учених-юристів, також визнані наукові праці в галузі права та коментарі до законодавства [12, с. 25]. На думку С. Бошно, правова доктрина, перш за все, є поглядами, що отримали визнання в суспільстві, серед вчених та з боку держави. Авторка справедливо зазначає, що наукова праця може стати доктринальною, якщо вона містить практичні рекомендації, коментарі до законодавства та інших форм права; прогнозує процеси правотворчості й правореалізації; заповнює прогалини законодавства [13, с. 71]. Майже співзвучною є думка М. Расолова, за якою правова доктрина складається з ідей та висловлювань авторитетних вчених-юристів, які отримують статус обов'язкових до застосування [14, с. 356–357]. Як ми можемо побачити, автор зробив акцент на ознаці доктрини, яку, насправді, дуже складно відстежити в реальності, адже за деякими виключеннями правові доктрини не є імперативними, хоча і функціонують як джерела права. Р. Пузиков надає правовій доктрині надзвичайно невизначену характеристику, тобто вбачає в неї щось ефемерне, але в цілому доходить висновку щодо її наукової природи та творчого походження [4, с. 137]. У свою чергу, Т. Пряхіна вбачає в правовій доктрині наукову теорію, що отримала визнання шляхом впровадження її положень в документах політичного характеру, нормативних актах, угодах, рішеннях органів державної влади та ін. як цілісне вчення, що ґрунтується на фундаментальній теорії, яка враховує закономірності соціального розвитку та в цілому надає можливості прогнозувати основні тенденції, які мають вплив на структурну організацію суспільства та держави [15, с. 14]. Також слід додати і думку А. Васильєва, за якою правова доктрина є системою ідей про право, які виражають певні соціальні інтереси та визначають зміст і функціонування правової системи і безпосередньо впливають на волю та свідомість суб'єктів права, що визнаються державою офіційно в якості обов'язкових шляхом посилення на праці авторитетних знавців права, в нормативно-правових актах чи безпосередньо юридичною практикою в силу авторитетності доктринальних положень [11, с. 254]. Разом з тим слід цілком погодитися з вимогами, які, на думку Є. Мадаєва, відрізняють доктрину-вчення від висловлювання наукової думки: «...доктрина представлена не певним науковим твором, а їхньою сукупністю. Це школа, усталена система поглядів, концепція стосовно питання, яке реалізується в законодавстві. Притому школа авторитетна, а не створена з кон'юнктурних намірів, чи

ж данина моді, або «теорійка-одноденка»... доктрину не можна дорівнювати до окремих праць вченого. Якщо це дійсно доктрина, то вона вже вийшла за межі його писемного стола, кабінету, за межі його особистого сприйняття та пояснення, вона стала надбанням багатьох та кожного окремо, до неї долучилися його учні, інші вчені, колишні опоненти, вона розвивається та інтерпретується, її застосовують у професійній діяльності практики [10, с. 39–40];

б) визначення А. Васильєва та Т. Пряхіної видаються надзвичайно об'ємними та ускладненими, втім і вони не здатні охопити собою інші форми прояву правової доктрини. Тому частина вчених обирає інший шлях і характеризує доктрину як перелік неоднорідних ознак. Отже, І. Семеніхін підсумовує, що Є. Вавилін визначає юридичну доктрину як: а) вчення — сукупність теоретичних положень про правові явища; б) державну програму (концепцію) регулювання тих чи інших відносин, постановку цілей, завдань, визначення засобів для їх реалізації; в) сукупність вихідних принципів права, що підтримуються й санкціонуються державою; г) керівні теоретичні принципи, основоположні правові дефініції; д) наукові праці юристів [3, с. 14]. О. Зозуля, у свою чергу, виділяє п'ять основних значень категорії «доктрина»: певні правила й орієнтири для вирішення державно-правових проблем різного рівня узагальнення; доктринальні тексти найбільш відомих юристів або їх погляди на конкретні проблеми права; офіційні документи, що мають концептуальне значення для формування й функціонування системи забезпечення безпеки; політико-правові вчення, системи науково-філософських поглядів на сутність та різні форми існування держави і права; система панівних (визнаних юридичною спільнотою) юридико-пізнавальних форм трактування права — науково-теоретична складова національної системи права [16, с. 27–28].

Феномен правової доктрини максимально виявляється саме в її багатоаспектності, адже вона і насправді виявляє себе по-різному залежно від характеру суспільних відносин, в яких вона так чи інакше задіяна. З огляду на це, можна вже зараз зробити висновок, що або ж зміст поняття доктрини настільки об'ємний, що його граматичне узагальнення з додержанням всіх правил формальної логіки надзвичайно ускладнене, або ж вчені намагаються поєднати в одному визначенні різні поняття, які хоч і пов'язані між собою, проте не можуть розглядатися як складові елементи однієї системи. У такому випадку науці необхідно «розділити сіамських близнюків», тобто опрацювати термінологію, яка дозволить чітко відмежовувати неоднорідні форми прояву правової доктрини. До речі, конструкція «форма доктрини» є, на наш погляд, досить доречною для термінологічного впорядкування;

в) доктрина як продукт судової практики. Така форма доктрини не отримала суттєвого поширення на теренах романо-германського права, але є панівною формою у праві англо-американському. У дослідженні «Що є правовою доктриною» професора Е. Тілер та Ф. Крос наводять

декілька ідей з приводу сутності та змісту правової доктрини. На їхню думку, «...правова доктрина є готівкою закону. Багато в чому доктрина, чи прецедент, є законом, так як створюється судом. Позиції суддів створюють правила та стандарти, з яких і складається доктрина... Сутність та значення правової доктрини ще так і не були належним чином досліджені. Ані науковці-правники, ані фахівці з політичних наук так і не дійшли загальних висновків щодо цього питання та і надалі ігнорують зусилля іншої сторони в цій сфері». В роботах інших американських сучасних науковців також простежується надання переваги судово-казуальному змісту поняття доктрини. Так Д. Шапіро співвідносить ідейне навантаження доктрини з обранням обґрунтованої відповіді на обґрунтований аргумент в процесі застосування норм права в суді [17, с. 731, 737]. Аналогічну точку зору можна віднайти і в статті Ф. Джонсона, де він зауважує таке: «...правове обґрунтування, яке може дати плідні результати в суперечливих ситуаціях, незалежно від політичної та економічної ідеології судді» [18, с. 247, 252]. Виходячи з наведених цитувань, цінність кримінально-правової доктрини в очах американських фахівців все ж таки обмежується забезпеченням правильного застосування норм матеріального права в суді. Втім висловлюється ще одна думка, яка, на жаль, ще більше ставить під сумнів значення доктринальних джерел права: «...вчення правових реалістів активно доводило, що традиційні матеріали права, такі як доктрина, насправді нічого не вирішують в процесі правозастосування» [19, с. 65]. Отже, розуміння правової доктрини в американській науці є досить спрощеним та одностороннім і нечасто викликає дискусії (на відміну від вітчизняної наукової літератури). Американські правники майже завжди асоціюють правову доктрину з судовою правотворчістю, хоча було б надто наївно вважати, що будь-який судовий прецедент стає доктриною автоматично. В цьому і полягає одна з помилок вітчизняних дослідників англо-американського права, так як відповідне рішення суду приймається на засадах певних сталих поглядів, що існують в науці, крім того, історично судді поєднували суддівську та наукову діяльність, що також неможна не брати до уваги. Щоб прецедент став доктриною, він має пройти певний шлях. Так, судові доктрини зазвичай ґрунтуються не на одному судовому рішенні, а потребують вироблення певного єдиного підходу, який буде сприйнятий судовою практикою. Лише тоді право отримує те, що американські науковці називають доктриною;

г) доктрина як спільний продукт науки та судової практики. Як було зазначено вище, створені при розв'язанні справ прецеденти можуть стати доктринами лише при наявності певного підґрунтя: як наукового, так і соціального — мають бути потрібними суспільству та державі, тобто відповідати її внутрішній політиці. Як приклад, наведемо приклади судових доктрин, про які мова буде йти далі: зокрема, доктрину «суворої відповідальності», «відповідальності за обтяжене вбивство» та «доктрину Пінкертонів» (до речі, саме під такими назвами вони фігурують

в американській літературі). Всі вони дійсно були створені судами, але на підставі праць вчених, зокрема англійського судді Е. Коука, який фактично і дав «квиток у життя» доктрині «відповідальності за обтяжене вбивство»;

д) доктрина як документ. Зіставлення правової доктрини з певними нормативними документами справедливо піддається критиці, втім чимало дослідників признають саме такий надто вузький підхід раціональним. Так, О. Скакун вважає, що «правова доктрина — це документ, який містить концептуально оформлені ідеї, принципи, розроблені вченими з метою удосконалення законодавства та усвідомлені суспільством і визнані державою як обов'язкові» [20, с. 310]. Елементарним прикладом такого документа може стати «Концепція судово-правової реформи в Україні» № 2296-ХІІ від 28 квітня 1992 р. [21] та інші документи концептуального характеру, які приймалися з метою вдосконалення вітчизняного законодавства. М. Кармаліта надає правовій доктрині таке визначення: «...здатна бути науковою основою державної правової політики, спрямовуючи останню на демократичну трансформацію вітчизняної правової системи. Вона також є джерелом для підготовки пропозицій щодо вдосконалення правового, методичного, науково-технічного, організаційного та іншого забезпечення державотворення. Учені можуть і повинні не лише впливати на розробку концепцій законодавчих актів, а й здійснювати науковий супровід їх прийняття та втілення в життя. Сучасна практика не може не вивчати і, найголовніше — не враховувати теоретичних висновків, які випливають з досвіду, а також не брати до уваги науково обґрунтованих рекомендацій, спрямованих на вдосконалення практичної діяльності». Також авторка висловлює думку, з якою погоджується і С. Васильєв, що норма, вироблена правовою доктриною, є нормою-принципом: «...такі норми-принципи можуть виражатися, а можуть і не виражатися в нормах позитивного права, але обов'язково застосовуються в судовій практиці та мають досить загальний характер. Ці принципи визначають діяльність судової влади, яка бере їх із закону чи зі звичаю за допомогою тлумачення. Завдання інтерпретатора полягає в тому, щоб виокремити принципи, на яких базуються юридичні правила, та забезпечити їх розуміння, застосування, розвиток. Загальні принципи є чинником стабільності правової системи, не виключаючи при цьому можливість її вдосконалення» [22, с. 8].

Як вже було зазначено вище, «вузьке» тлумачення доктрини хоч і має право на життя в науковій літературі, проте є надто примітивним та не віддзеркалює реальності доктрини як центрального елемента правового простору країни. Якщо ж розглядати доктрину в інших проявах суспільного буття, то такий суто «нормативістський» підхід є органічним для характеристики певних планів дій з подальшого розвитку та констатації і впровадження у життя принципів, наприклад, у межах військової доктрини держави. Концепції з розвитку правової системи також в певній мірі можна називати доктринами, проте жодна з них

не може зайняти місце правової доктрини. По-перше, кожна з таких концепцій є спеціалізованою, адже стосується певної галузі права. По-друге, правова доктрина проходить довгий шлях еволюції, доки право держави не набуває вигляду сталої системи. Адже її зміни можуть бути лише еволюційними, так як потребують певного часу для сприйняття та осмислення фахівцями-практиками та науковцями. Як бачимо, зміни до кримінального законодавства, які впроваджуються в життя нашої держави останнім часом, викликають багато суперечок в науці та не підтримуються більшістю науковців. Зміна законодавства не є фактором, який зобов'язує юридичну спільноту відмовитися від своїх професійних поглядів. Зазвичай норми, що не сприймаються суспільством та фахівцями, в результаті приречені на коротке життя.

Отже, автори, які вважають доктрину або ж документом, або ж концепцією, чи систематизованими науковими поглядами, значно звужують її істинний зміст. Не слід забувати про фундамент, на якому будується певна система права, адже він і є доктриною в широкому сенсі цього слова;

д) доктрина як основа правової системи. Аналізуючи наведене вище, нескладно зробити висновок, що кінцевим продуктом судової, законодавчої та наукової творчості стає певна система правових реалій, яка легко простежується крізь панівні теоретичні парадигми та знаходить свої прояви у законодавстві. Доктрини «нижчого» рівня стають складовими єдиної правової доктрини, якщо вони проходять випробування часом та завойовують необхідний авторитет серед науковців, а також відображають нагальні суспільні потреби. Будь-який програмний документ, «доктрина» в одному із значень цього слова, може вплинути на єдину правову доктрину країни, якщо пройде необхідний еволюційний шлях крізь терени обговорень в працях теоретиків, скептицизм практиків та внесення змін у законодавство. Аналогічна доля спіткає і праці теоретиків, які мають пройти апробацію та вплинути на законодавство. Лише після цього вони стають частиною доктрини. Близький підхід обґрунтовує і Н. Богданова, на думку якої «...правова доктрина за характером логічного узагальнення правового знання і змісту може бути порівняна і з теоріями, і з концепціями, і з принципами. Проте кожна з цих конструкцій має нести додаткове навантаження в юриспруденції та бути пов'язаною з практикою» [23, с. 256].

Таким чином, правову доктрину в цілому можна ототожнювати з теорією права, хоча, на наш погляд, відмінності все ж таки є. Слід почати з того, що доктрина як основа правової системи є імперативною та досить ригідною, тобто виключає взаємопротилежні позиції у сфері одного предмета правового регулювання та вимагає певного періоду часу для своєї перебудови. На той час теорія права є сукупністю наукових поглядів, які дуже часто є ідейно протилежними. Будь-яка авторитетна наукова праця знаходить своїх послідовників, а разом з тим — і критиків. Тому теорія права вирішує питання пошуку істини та нових

підходів, а правова доктрина завжди оперує «кінцевим продуктом» теорії права. Аналогічну думку знову ж можна віднайти в праці Н. Богданової: «...призначення доктрини полягає в утвердженні, поширенні, можливо — нав'язуванні ідей, які складають її зміст, з метою їхнього застосування у науковій діяльності. Тому доктрина завжди більш категорична та — більш консервативна, ніж принцип та теорія. Для неї при певних обставинах притаманний більш-менш догматичний характер» [23, с. 256].

Під теорією права, або в цілому — теорією, в юриспруденції зазвичай мається на увазі теорія держави та права, яка в залежності від контексту тлумачення розуміється як частина юридичної науки або ж навчальна дисципліна. Теорія держави та права обслуговує понятійно-категоріальний апарат юриспруденції в цілому. Крім того, вона включає у себе цілий ряд елементів (чи теорій), які одночасно є засадами галузей права з різною мірою узагальнення (наприклад, концепт правової норми, її типології та структури, концепт принципів відповідальності та ін). На користь співвідношення доктрини і теорії права свідчить роль, яку відіграє остання в правовій системі. І теорія, і доктрина можуть бути кінцевим результатом розвитку юридичної думки, проте зазвичай теорія знаходиться в постійному русі — у результаті перманентних наукових пошуків майже в усіх її сферах, в той час як доктрина є «стиглим продуктом», який хоча і піддається трансформації, але чинить цьому опір. Звичайно, можна знайти і контраргументи такому порівнянню, тому що доктрина є проявом об'єктивної реальності, тобто вона знаходить своє пряме відображення в існуючій правовій системі, в той час як теорія відображується лише на сторінках підручників та наукових видань. Крім того, доктрина, виражена в позитивному праві, може ігнорувати теорію. Так у світлі реформи кримінально-процесуального законодавства України було впроваджено поняття «кримінальний проступок». Характерним є те, що введення суто кримінально-правової категорії відбулося через текст Кримінально-процесуального кодексу, таким чином поставивши чинну кримінально-правову доктрину «перед фактом». Кримінальний проступок, а також кримінальна відповідальність юридичних осіб — інститути, які є нетиповими для вітчизняного права: для доктрини, теорії, науки.

У контексті широкого підходу до визначення доктрини необхідно додатково наголосити, що не тільки теорія права і доктрина, а також теорія права і юридична наука — близькі, але різні категорії. І. Зеленкевич справедливо зазначає, що «в основі будь-якої доктрини лежать наукові розробки» [6, с. 44]. На думку Н. Пархоменко, правова доктрина характеризує юридичне мислення та праворозуміння, є віддзеркаленням правових поглядів представників юридичної науки [7, с. 336]. А. Поляков [24, с. 513] та Т. Хабрієва [25, с. 34] визначають доктрину як авторитетний погляд учених, виражений у формі принципів, теорій, концепцій. Правова доктрина (вчення, система знань) часто ототожнюється з «дум-

ками авторитетних учених з питань права» чи із «загальновизнаними працями учених-юристів». Схожою є позиція В. Нерсесянца та С. Люльковича.

В певних проявах теорія і наука збігаються, але вони є різними як за сутністю, так і за змістом. У цілому різниця між ними значно нагадує проаналізовані вище відмінності науки від доктрини. Теорія є явищем більш узагальненого характеру, усталеною системою поглядів. Ця система поглядів безпосередньо впливає на правосвідомість фахівців: формує та визначає її. При вирішенні суперечливого питання, на яке законодавство не може дати відповідь, юристи-практики звертаються саме до теорії — фактично до навчальних матеріалів з права, адже в них абстрактна теорія отримує своє матеріальне втілення. Саму ж правову доктрину складно використовувати в якості безпосереднього джерела знань: адже вона відсутня як документ чи інший носій інформації, з якого цю інформацію можна отримати. Звернення до юридичної науки з метою подолання певних прогалин також не є досить вдалим, адже наука є систематизованою сукупністю поглядів, як вже було раніше зазначено — з приводу тих самих правовідносин та категорій, втім поглядів різнорідних. Таким чином, наука органічно побудована на сукупності колізій юридичної думки, що не дозволяє ставити її на один шабель з теорією та доктриною. І. Семеніхін слушно зазначає, що «...жодна наукова концепція не може претендувати на істинність в останній інстанції, а тому заздалегідь припускає існування інших точок зору на проблему, що досліджується. У зв'язку із цим виникає питання, яким чином, за якими критеріями відбувається «добір» тих наукових ідей, концепцій, до яких звертаються юристи у своїй повсякденній практиці. Слід визнати, що не всі наукові праці, в основу яких покладені оригінальні авторські ідеї на проблеми державно-правового розвитку, мають доктринальний характер та використовуються в юридичній практиці» [3, с. 26]. До речі, в історичній перспективі можна прослідкувати проблеми безпосереднього використання науки в якості джерела правової доктрини на прикладі права Стародавнього Риму й так званого закону «Про цитування». Вважається, що науці потрібне певне обмеження, щоб залишити все необхідне та відкинути усе зайве. Римський досвід йшов шляхом побудови ієрархічної системи авторитетності праць юристів, втім критерієм для такого відбору виступав особистий авторитет автора. Цілком зрозумілим є те, що практичне значення для права має насамперед якість та корисність конкретної праці та ідей, ніж авторитет автора, адже в будь-якого авторитетного вченого знайдуться досить посередні думки та праці.

У сучасній літературі, наприклад, С. Бошно також спростовує тожність науки та доктрини. На її думку, ці явища не збігаються [13, с. 71]. З нею погоджується й І. Семеніхін в тому, що «...результати науки, які втілені в працях, ще не утворюють доктрини. З одного боку, суспільна цінність наукової творчості є неоднаковою. З другого — існу-

ють дослідження, які не мають прикладного значення, їх висновки й положення не реалізуються в житті, що виключає можливість їх сприйняття суспільною практикою» [3, с. 26].

Таким чином, можна вибудувати певну вертикаль взаємозв'язку доктрини, теорії, науки: вони є якісно різнорівневими поняттями. Безумовно, правова доктрина посідає найвище місце на «юридичному Олімпі», наступну сходинку обіймає теорія, а найнижчу з них — наука. З цього випливає ще один висновок: правовій доктрині притаманні деякі елементи, які не входять до складу ані науки, ані теорії права. І перш за все таким елементом є законодавство, адже саме відповідність законодавства сталій теорії права через певний час стабільності і породжує доктрину.

Як вже згадувалося раніше, доктрина є «юридичною моделлю» права. В точних науках використовується поняття математичної моделі, тобто системи математичних співвідношень, які відтворюють досліджуваний процес або явище. Математичні моделі дозволяють передбачити хід процесу, розрахувати функцію, керувати процесом, проектувати системи з бажаними характеристиками. Що стосується доктрини як юридичної моделі, то вона, навпаки, не є певною програмою, створеною для вирішення визначених завдань, вона є цілком самодостатньою та саморегулюючою. Не можна не погодитися з висловлюванням В. Дервоведа, який вважає, що «лише ті наукові положення стають складовою частиною правової доктрини, які містять глибокі й всебічні дані про сутнісні сторони, зв'язки правових явищ і процесів, відображають об'єктивні закони розвитку суспільних відносин» [26, с. 5]. Створена у процесі еволюції та стала у часі доктрина стає основною та визначальною системою в правовому просторі. Якщо треба було б навести найпростіше та найбільш наочне визначення доктрини, то її слід було б порівняти з душею людини, в той час як законодавство — з її тілом. Аналогічну думку висловлює і М. Давидова, яка визначає її як одну з форм об'єктивізації права на ідеологічному рівні. «Зміст права складається з ідей, теоретичних конструкцій, які виступають в ролі базису для правових норм та інститутів, іншою мовою, створюється доктрина як центральний елемент права» [27, с. 66–67].

Таким чином, правовій доктрині відповідає ціла сукупність ознак, так як вона є комплексним та багатоаспектним явищем. Переходячи до питання визначення доктрини у «широкому сенсі», необхідно ще раз підкреслити традицію застосування слова «доктрина» для характеристики різнопланових проявів об'єктивізації юридичної думки.

Цікавим є співвідношення правової доктрини і правової ідеології. Деякі автори не вбачають різниці між зазначеними поняттями, а, навпаки, ототожнюють їх. Так А. Васильєв зазначає, що правовою доктриною можуть називатися уявлення, що панують у суспільстві стосовно права, його ролі та цінності. Тобто йдеться про правову ідеологію як складову частину державної ідеології, а також правової свідомості разом з право-

вою психологією [28, с. 18–19]. Автор так визначає правову ідеологію: «...це осмислена система поглядів та теорій у сфері права, яка виражає розуміння ролі та значення права, інших правових явищ у суспільстві, їхнє значення для громадян та їхніх об'єднань; ідеологія зазвичай виражає погляди всього суспільства чи окремої його панівної частини» [28, с. 257].

Втім більшість авторів не підтримують таку позицію, чітко відокремлюючи правову доктрину та ідеологію. Так С. Бошно пише: «Доктрина має докази своїх тез, вона раціональна. Ідеологія більше адресована свідомості, вона скоріше є засобом релігійного впливу на суспільство. Проте це не спростовує те, що окремі ідеологічні настанови мають доктринальне походження» [13, с. 71]. Далі, як зазначає Є. Мадаєв, правова доктрина має цілком юридичне походження. Ідеологія може містити у своїй основі як наукові, доктринальні, так і інші джерела. Часто вона виникає як відображення політичних, групових інтересів і у своїх екстремальних проявах отримує антинауковий та антинародний характер [10, с. 63]. Важко погодитися з А. Васильєвим, на думку якого правовій доктрині (ідеології) властиві регулятивні можливості, які виявляються в нормативному, ідеологічному, виховному впливі на волю й свідомість суб'єктів права з метою їх переконання в необхідності визначення типів правомірної поведінки. Проявом регулятивної функції правової доктрини, на його думку, є також те, що остання виступає формою вираження й закріплення правових норм [11, с. 23].

На наш погляд, правова ідеологія та правова психологія мають цікаве співвідношення з правовою доктриною: ці поняття перетинаються, але лише частково. Правова ідеологія дійсно належить суто світу ідей і безпосередньо не впливає на правовідносини в суспільстві. Правова ідеологія невід'ємно пов'язана з ідеологією держави і у свою чергу визначає правову психологію. Приклад на засадах американського права знайти нескладно: відверте репресивне навантаження покарання, уявлення про відповідність суворості покарань тяжкості злочину, пріоритети захисту певних категорій суспільних відносин — усе це прояви саме правової ідеології. Відомо, що навмисне вбивство, згвалтування, торгівля наркотичними засобами, насильницькі злочини з використанням зброї — такі дії за американським законодавством розглядаються як вкрай тяжкі злочини та караються позбавленням волі на терміни понад 30 років аж до довічного ув'язнення. У випадку вчинення умисного вбивства можливе і застосування смертної кари. Американські фахівці не розуміють порівнянну м'якість кримінального законодавства в Україні та інших країнах континентальної Європи, адже, на їхню думку, у межах правового простору США такі санкції були би недостатніми. Отже, суворість кримінально-правових санкцій опосередковано визначається політикою держави та правовою ідеологією. Вона ж обумовлює і неможливість гуманізації системи санкцій, адже явище резистенції до суворих кримінальних покарань зведе нанівець превентивні властивості відносно

м'яких санкцій. На наш погляд, повна заміна правової ідеології можлива, але для цього необхідна розробка якісно нового підходу, наприклад, перенесення акценту з суворості покарань у бік реального забезпечення невідворотності покарання.

Правова ідеологія існує в системі кожної держави. В залежності від того, чи є така держава демократичною чи антидемократичною, відповідно визначаються цінності, які покладаються в основу права. Хоча правова ідеологія та політична ідеологія невід'ємно пов'язані між собою, проте не слід цей зв'язок перебільшувати. Так, не можна погодитися з Є. Мадаєвим, який зв'язує правову ідеологію з політичною ідеологією за часів СРСР. Такий зв'язок не можна вважати інакше ніж патологічним, адже партійна ідеологія та її проекція на державу були надто специфічними, а саме поняття ідеології досі «віддає неприємним присмаком партійного минулого». Втім ми розглядаємо ідеологію в її «чистому» вигляді, а не окремий її прояв. І як вже з'ясували, ідеологія може бути знайдена в кожній системі права, але в кожній з них буде мати певні особливості своїх проявів.

Отже, нами були проаналізовані варіації розуміння поняття доктрини в юридичній літературі, а також встановлені характерні її риси, які надають змогу відмежувати доктрину від теорії, науки, ідеології. Встановлено, що доктрина є комплексним поняттям, яке потребує багатоаспектного визначення. Підхід, за яким доктрина розуміється як певна наукова школа, є надто звуженим, тому немає підстав зіставляти такі школи з доктринами, принаймні в системах континентального права. При узагальненні визначення правової доктрини слід виходити з того, що вона найбільш близька за змістом та формами зовнішнього прояву до теорії права у невід'ємному зв'язку із законодавством та судовою практикою. Втім спочатку повернемося до підходів, які знаходять своє відображення в сучасній науці.

Так І. Семеніхін визначає поняття доктрини таким чином: «...це зумовлена характером політико-правової культури суспільства система ідей та наукових поглядів на право, актуальні напрями розвитку правової системи, які визнаються юридичною спільнотою, є концептуальною основою нормотворчої, правозастосовної, правотлумачної діяльності» [3, с. 22]. На думку Р. Пузікова, правова доктрина — «створена юридичною наукою система поглядів на проблеми правового регулювання суспільних відносин, яка виражена у формі принципів, презумпцій, аксіом, що є моделлю позитивного права, визначає пріоритетні напрями, закономірності й тенденції розвитку законодавства, незалежно від факту фіксації її положень у будь-якому документі» [29, с. 73]. Принципово іншою є позиція О. Васильченко, яка пише: «...доктрину можна характеризувати як системне вчення, що отримало визнання через втілення його положень у програмних документах політичного характеру, нормативно-правових актах, договірних та звичаєвих нормах, рішеннях органів державної влади і самоуправлінських спільнот». У своєму дисертаційно-

му дослідженні М. Кармаліта визначає правову доктрину таким чином: «...джерело (форма) права, засобами якого є система основоположних поглядів правознавців, що визначають стратегічні перспективи правового розвитку держави, науково обґрунтовують важливі проблеми права з метою більш ефективного їх вирішення, безпосередньо орієнтують на практичну дію та можуть виступати в якості регулятора суспільних відносин» [31, с. 101]. Цікавим також є визначення Б. Маліцького, адже автор пропонує розглядати доктрину як систему поглядів, що виражаються у вигляді програмно-декларативних політичних настанов, що визначають суспільний статус, цілі розвитку, принципи організації, роль української науки у становленні нової України та визнаються українським суспільством, державою, вченими, нарешті [32, с. 19]. І російський дослідник Є. Мадаєв вважає правову доктрину відносно самостійним, складним (багатоаспектним) елементом правової системи держави, який являє собою науково обґрунтовані, авторитетні погляди та теорії з приводу решти елементів правової системи і юридичної діяльності, які мають науково-прикладний характер і безпосередні регулятивні можливості. Доктрина реально впливає на правотворчу та правозастосовну практику також в якості джерела права [10, с. 63].

В цілому злагодити ці, доволі несхожі методологічні підходи можна шляхом структуризації правової доктрини — побудови її ієрархічної вертикалі. Можна виокремити певні «доктринальні рівні». Найвищим слід вважати загальну, чи генеральну, правову доктрину — тобто найширший її прояв в системі права. Генеральна правова доктрина визначає єдині принципи та підходи, що є загальними для галузей системи права. Наступним рівнем в ієрархії є галузеві доктрини, кожна з яких відповідає певній галузі права. Найнижчий рівень репрезентований доктринами-концепціями, іншим чином — доктринами у найвужчому сенсі розуміння цього поняття.

Генеральна (загальна) правова доктрина існує на рівні права конкретної суспільно-політичної формації у певний період часу з тенденцією до змін у зв'язку з трансформацією державності (наприклад, виникнення нових державних утворень або, навпаки, припинення існування держави, чи входження держави до наддержавних утворень — до складу ЄС тощо), або відповідно до вимог, що створюються нагальними потребами забезпечення економічних відносин, суспільного та науково-технічного розвитку та ін. Так правова доктрина Російської імперії трансформувалася в правову доктрину Радянського Союзу, яка, у свою чергу, — в правову доктрину України. Якщо уважно придивитися, то підручники та наукові праці з права, видані наприкінці XIX століття, видаються доволі відповідними сучасному стану вітчизняного права. Це свідчить, що правова доктрина хоч і має загальну тенденцію до еволюції, проте такий процес відбувається досить повільно. Призвести до повного викорінення існуючої доктрини та запровадження іншої може лише «правова інтервенція» в результаті поширення права однієї країни на територію іншої.

Зазвичай такі зміни відбувалися в результаті воєнних конфліктів, але слід зазначити, що повністю знищити правову доктрину як систему ідей надзвичайно важко.

Неодмінно слід звернути увагу на те, що галузеві доктрини можуть вступати в колізії з приводу регламентації аналогічних інститутів. Так, особистий характер відповідальності у вітчизняному кримінальному праві не збігається з основними засадами відповідальності в праві цивільному. Такі доктринальні колізії свідчать про те, що галузеві доктрини виявляються достатньо самостійними, і вони найбільш наближені до процесу правозастосування. Кожна з галузевих доктрин обслуговується власною системою наукового знання. Наприклад, кримінально-правова доктрина — відповідно наукою кримінального права. Галузеві доктрини відповідно є більш сприйнятливими до «зовнішніх чинників»: наукових розробок, законодавчих новел, вимог практики. У свою чергу, генеральна правова доктрина надто віддалена від реальних правовідносин і відіграє роль охоронника фундаментальних принципів і поглядів на загальноправові інститути.

В цілому під правовою доктриною слід розуміти сукупність ідей та принципів, а також правових інститутів, які знаходяться в нерозривному двосторонньому зв'язку з юридичною наукою, законодавством і практикою та визначають основні засади, на яких засновується правова система держави. Доктрина бере свій початок у минулому, прямо регламентує право сучасності, визначає право майбутнього та постійно функціонує як динамічна категорія, що забезпечує подальший розвиток та вдосконалення права. До складу правової доктрини держави, або ж генеральної доктрини, входять усі знання, які відповідають загальним вимогам чинної теорії права, відображені у законодавстві та використовуються на практиці. Галузева ж доктрина, наприклад, кримінально-правова доктрина, є сукупністю знання, яке визначає принципи кримінального права, його предмет та метод, а також є ідеологічною основою для створення та забезпечення діяльності кримінально-правових інститутів.

Л і т е р а т у р а

1. Про Воєнну доктрину України : Указ Президента України від 15 черв. 2004 р. № 648/2004 // офіційний вісник України. — 2004. — № 30. — Ст. 2005.
2. Про Національну доктрину розвитку фізичної культури і спорту : Указ Президента України від 28 верес. 2004 р. № 1148/2004 // офіційний вісник України. — 2004. — № 39. — Ст. 2584.
3. Семеніхін І. В. Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз / І. В. Семеніхін. — Х., 2012.
4. Пузиков Р. Сущность юридической доктрины как источника права / Р. Пузиков // Правовая политика и правовая жизнь. — 2003. — № 4.
5. Венгеров А. Б. Теория государства и права : учебник / А. Б. Венгеров. — М. : Юриспруденция, 1999.

6. Зеленкевич И. С. Правовая доктрина и правовая наука: некоторые аспекты соотношения и использования в качестве источников права / И. С. Зеленкевич // Северо-Восточный научный журнал. — 2010. — № 2(6).
7. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія / Н. М. Пархоменко. — К. : Юрид. думка, 2008. — 336 с.
8. История политических и правовых учений : учеб. для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсисянца. — 4-е изд., перераб. и доп. — М. : Норма, 2004.
9. Люлькович С. Н. Соотношение доктрины с правовым прецедентом / С. Н. Люлькович // Правовая система Республики Беларусь: состояние, проблемы и перспективы развития : материалы X межвуз. науч. конф. студентов, магистрантов и аспирантов, Гродно, 9 апр. 2010 г. — Гродно: ГрГУ, 2010.
10. Мадаев Е. Доктрина в правовой системе Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Е. Мадаев. — Иркутск, 2012.
11. Васильев А. А. Правовая доктрина как источник права: историко-теоретические вопросы : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. А. Васильев. — Барнаул, 2007.
12. Гаврюсов Ю. Правовая природа решений органов конституционной юстиции / Ю. Гаврюсов // Вестник Калининградского юридического института МВД России. — 2009. — № 2(18).
13. Бошно С. Доктрина как форма и источник права / С. Бошно // Журнал российского права. — 2003. — № 12.
14. Рассолов М. Теория государства и права : учеб. для вузов / М. Рассолов. — М., 2010.
15. Пряхина Т. Источники конституционной доктрины / Т. Пряхина // Закон и право. — 2003. — № 11.
16. Зозуля А. Доктрина в современном праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. А. Зозуля. — СПб., 2006.
17. Shapiro D. In Defense of Judicial Candor / D. Shapiro // Harvard Law Review. — 1987. — Vol. 100. — P. 731—737.
18. Johnson Ph. Do You Sincerely Want to Be Radical / Ph. Johnson // Stanford Law Review. — 1984. — Vol. 36. — P. 247—252.
19. Duxbury N. English Jurisprudence between Austin and Hart / N. Duxbury // Virginia Law Review. — 2005. — Vol. 91, N 1. — P. 65—159.
20. Скакун О. Теорія держави і права : підручник / О. Скакун. — Х., 2001.
21. Про Концепцію судово-правової реформи в Україні від 28.04.1992, № 2296-ХІІ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2296-12>.
22. Кармаліта М. Правова доктрина у романо-германській та англосаксонській правових сім'ях / М. Кармаліта // Підприємництво, господарство і право. — 2010. — № 2.
23. Богданова Н. А. Система науки конституционного права / Н. А. Богданова. — М. : Юристъ, 2001. — 256 с.
24. Поляков А. В. Общая теория права : курс лекций / А. В. Поляков. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001.
25. Хабриева Т. Я. Доктринальное значение российской Конституции / Т. Я. Хабриева // Журнал российского права. — 2009. — № 2.
26. Дервоед В. Доктрина (наука) в качестве источника права в Республике Беларусь : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Дервоед. — Минск, 2006.
27. Давыдова М. Юридическая техника: проблемы теории и методологии : монография / М. Давыдова. — Волгоград, 2009.
28. Васильев А. Теория права и государства : учебник / А. Васильев. — М., 2008.
29. Пузиков Р. Юридическая доктрина в сфере правового регулирования (проблемы теории и практики) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Р. В. Пузиков. — Тамбов, 2003.
30. Васильченко О. П. Перспективи розвитку правової доктрини в системі джерел конституційного права / О. П. Васильченко // Науковий вісник Ужгородського університету. — 2007. — № 8.

31. Кармаліта М. В. Правова доктрина — джерело (форма) права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / *М. В. Кармаліта*. — К., 2011.
32. Маліцький Б. А. Сучасний стан наукової сфери України та нова стратегічна доктрина її розвитку // *Наука та наукознавство*. — 2006. — № 2.

А н о т а ц і я

Полянський Є. Ю. Правова доктрина як базисна концепція права: природа, структура, значення. — Стаття.

У статті розглядаються центральні питання правової доктрини в площині сучасного українського права крізь призму методології загальнотеоретичної юриспруденції. Визначається внутрішня структура правової доктрини, «доктринальні рівні» правосвідомості в контексті розуміння природи доктрини, її зв'язок з практичним правозастосуванням.

Ключові слова: правова доктрина, правова система, концепція, правова ідеологія, правосвідомість, правозастосування.

А н н о т а ц и я

Полянський Е.Ю. Правовая доктрина как базисная концепция права: природа, структура, значение. — Статья.

В статье рассматриваются центральные вопросы правовой доктрины в плоскости современного украинского права сквозь призму методологии общетеоретической юриспруденции. определяется внутренняя структура правовой доктрины, «доктринальные уровни» правосознания в контексте понимания природы доктрины, ее связь с практическим правоприменением.

Ключевые слова: правовая доктрина, правовая система, концепция, правовая идеология, правосознание, правоприменение.

S u m m a r y

Polyansky E. Legal doctrine as the basic concept of law: the nature, structure and meaning. — Article.

The article deals with the central issues of legal doctrine within the sphere of contemporary Ukrainian law through the prism of the general theoretical methodology of jurisprudence. Determined by the internal structure of the legal doctrine of «doctrinal levels» of justice in the context of conceptualization the nature of the doctrine, its connection with the practical application of law.

Keywords: legal doctrine, legal system, concept, legal ideology, the sense of justice, law enforcement.